

A. PAULAUŠKIENĖ

KELIOS PASTABOS DĖL VEIKSLO KATEGORIJS ESMĖS IR APIBRĖŽIMO

Šias pastabas paskatino parašyti E. Galnaitytės straipsnis „Veikslių definicijos lietuvių aspektologijoje klausimu“¹.

Turbūt nėra nė vienos gramatinių tyrinėjimų srities, kur tiek daug būtų diskutuojama, ginčijamasi ir tiek mažai gaunama pozityvių rezultatų, kaip tyrinėjant veiksmažodžio veikslus. Šis faktas verčia manyti, kad daroma esminė klaida – diskutuojama ne vienu pagrindu. Diskusijos beviltiškumą suvokia ir E. Galnaitytė, apgailestaudama, kad „į šios problemos tyrinėjimą neįsijungia naujų jėgų“². Jeigu bus diskutuojama ne vienu pagrindu ir toliau, tai ir naujos jėgos čia nieko negalės padėti.

Didžiausia diskusijų apie veikslus klaida yra ta, kad ieškoma terminų, aiškiai nesusokiant, ką jie turėtų reikšti, koks jų turinys. Terminas yra tik simbolis, ir jeigu susitartume, ką žymėsime tuo simboliu, tai jokių nesusipratimų ir neaiškumų neturėtų būti. Aiškiai neapibrėžus, kas yra veikslas ir koks šios kategorijos santykis su kitomis veiksmažodžio kategorijomis, kiekvienas (pvz., įvykio veikslui nusakyti) pavartotas terminas kitam gali pasirodyti neaiškus, dviprasmiškas ir kritikuotinas. Pvz., E. Galnaitytė rašo: „Veikslo ribotumo sąvoka, jeigu ji nepainiojama su terminu „riba“ (turbūt su sąvoka, reiškiamą šiuo terminu, nes terminas ir sąvoka ne to paties galo dalykai. – A. P.), gali būti įvykio veiklo veiksmažodžių definicijos pagrindas“³. Bet kaip nesupainioti ribotumo ir ribos sąvokų, jei tai tiesiog logiškai neatskiriami dalykai?

Taigi pirmiausia reikia paieškoti veiklo kategorijos esmės. Atrodo, kad didžiausia klaida daroma tada, kai veikslas pavadinamas gramatine kategorija, o gramatinė kategorija suvokiama labai siaurai – tik kaip kaitybinė morfologinė kategorija. Tam tikru požiūriu teisūs tie kalbininkai, kurie, gramatine laikydami tik kaitybinio tipo kategoriją, sako, jog lietuvių kalbos veikslai negramatinė kategorija. Tai bent yra logiška⁴.

¹ Žr. Baltistica, 1978, t. 14(1), p. 66–74.

² Ten pat, p. 69.

³ Ten pat, p. 74.

⁴ Baltistica, 1973, t. 9(2), p. 208.

Jeigu gramatinės kategorijos sąvoką praplėsime ir manysime, kaip kad mano J. Stepanovas, kad gramatinės kategorijos egzistuoja ir nominacijos, ir predikacijos, ir lokacijos sferose⁵, tai ir veikslus galėsime vadinti gramatine kategorija, tik tada pagal kategorijos gramatinės reikšmės santykį su leksine žodžio reikšme ir pagal formaliosios reprezentacijos būdą veiksmažodžio kategorijas reikės klasifikuoti į atskirus tipus, nurodant, kas šiems tipams yra bendra ir kuo jie vienas nuo kito skiriasi. Tarkime, kad veiksmažodžiui būdingos tranzityvumo, veiklo, asmens, nuosakos, laiko ir rūšies kategorijos. Pagal aukščiau nurodytuosius požymius jos aiškiausiai yra dviejų tipų – nominacijos ir predikacijos sferos kategorijos. Nominacijos tipui priklauso tranzityvumas ir veikslas, o predikacijos – asmuo, nuosaka, laikas, rūšis⁶. Nominacijos sferos kategorijos remiasi leksinių reikšmių abstrakcija – tai klasės ir poklasiai. Didžiausios klasės yra kalbos dalys. Nominacijos sferoje gramatinės klasės nuo leksinių skiriamos, remiantis kiekybiniu principu⁷. Klasės, apimančios daugybę leksinių vienetų, vadinamos gramatinėmis, o klasės, kurių kategorinė reikšmė būdinga nedaugeliui žodžių, vadinamos leksinėmis⁸.

Remiantis šiuo principu, kalbos dalis ir pačias didžiausias klases kalbos dalies viduje galima pavadinti gramatinėmis, tačiau jokių būdu jų negalima painioti su gramatinėmis kaitybinėmis kategorijomis. Nominacijos sferos kategorijų reikšmės yra tiesioginis leksinių žodžio reikšmių apibendrinimo ir abstrakcijos rezultatas – tai veiksmažodžio kamieno reikšmės, kurių pakitimai labai dažnai esti susiję su morfologiniais kamieno struktūros pakitimais. Tuo tarpu predikacijos sferos kategorijų (asmens, nuosakos, laiko) reikšmės tiesiogiai nuo leksinės veiksmažodžio reikšmės nepriklauso, nes jos pirmiausia yra ne veiksmažodžio kaip leksemos, o viso sakinio, predikacijos reikšmės. Į veiksmažodžio semantiką jos yra įsiliejusios tik per vienintelę specifinę jo predikatinę funkciją ir įgijusios morfologinę išraišką, kuri yra ne kamiene, o galūnėje. Morfologinės išraiškos vieta žodyje taip pat parodo, kad reprezentuojamos visai skirtingo tipo kategorijos.

Veikslų skirtumus lietuvių kalboje dažniausiai atspindi veiksmažodžių kamienų struktūros skirtybės. Visų kamieno elementų pagrindinė paskirtis – suformuoti tam tikro tipo leksinę reikšmę, kurios pagrindas glūdi žodžio šaknyje. Priešdėliai ir priesagos yra to pagrindo modifikatoriai; modifikacijos įvairios, bet pasiduodančios tipizacijai. Pavyzdžiui, pagal pačią bendriausią darybinę funkciją veiksmažodžio priešdėliai sudaro opoziciją priesagoms. Priešdėlis nuo priesagos skiriasi ne vien tik pozicija žodyje, ne vien tik tuo, kad priešdėlis eina prieš šaknį ir modifikuoja šaknies reikšmę, o priesaga eina po šaknies ir modifikuoja jos reikšmę (taip prieš-

⁵ Степанов Ю. С. Основы общего языкознания. — М., 1975, p. 122.

⁶ Tipų viduje šias kategorijas galima klasifikuoti į potipius, bet jau pagal kitus kriterijus.

⁷ Kuryłowicz J. O rozwoju kategorii gramatycznych. — Kraków, 1968, p. 6.

⁸ Степанов Ю. С. Семантика. — М., 1971, p. 56.

dėlių ir priesagų skirtybės apibūdinamos mokykliniuose vadovėliuose), bet ir tuo, kad priešdėlių pagrindinė funkcija yra įcentrinė, koncentruojamoji, o priesagų atvirksčiai – išcentrinė, trukmės pabrėžiamoji⁹. Iš esmės lietuvių ir rusų kalbos veiksmai tipologiškai labai artimi – tai žodžių darybos sferos kategorijos, tik tai lietuvių kalboje dažniausiai iš eigos veiksmo veiksmažodžių su priešdėliais daromi įvykio veiksmo veiksmažodžiai ir – palyginti retai – su priesagomis iš įvykio veiksmo veiksmažodžių daromi eigos veiksmo veiksmažodžiai, o rusų kalboje populiarūs abu veiksmų darybos būdai – tiek priešdėlinis, tiek priesaginis. Priesaginė eigos veiksmo veiksmažodžių daryba laikoma net pagrindine. Kadangi priesagų reikšmė veiksmažodžio morfologinėje sistemoje abstraktesnė už priešdėlių, todėl ir atrodo, kad rusų kalbos veiksmai gramatiškesni, labiau formalizuoti.

Su pirmąja klaida susijusi ir antroji. Stengiantis atrasti bruožų, leidžiančių veiksmus nagrinėti vienoje plotmėje su predikatinėmis kategorijomis, ieškoma formaliųjų rodiklių, kurie, nekeisdami leksinės žodžio reikšmės, rodytų tik veiksmo skirtumą, ir atrandama labai mažai. Mūsų supratimu, tokių priešdėlių visiškai nėra. „Idealiausia“ pora *daryti:padaryti* yra ne to paties žodžio formos, o du artimos reikšmės derivaciniu ryšiu susiję veiksmažodžiai. Išvada aiški – veiksmažodžiai veiksmams nekaitomi. Bet juk kitose kalbose veiksmų skirtybės išreiškiamos laikų formomis. Vadinasi, sprendžiant klausimą, kaip tai, kas vienoje kalbose reiškia žodžio formomis, kitose kalbose galima išreikšti dviem žodžiais, reikia ieškoti ne veiksmažodžio ir daiktavardžio darybos panašumo, o skirtumo. Ir todėl jokia *eiti:išeiti* tipo porų analogija su *siena : užsienis* tipo poromis negali padėti išspręsti šito klausimo. Veiksmų reikšimo problemą galima išaiškinti tik atskleidus tai, kas veiksmažodžio darybai specifiška ir kuo ji skiriasi nuo daiktavardžio darybos. Juk šiuo atveju svarbu ne tai, kad padaromas naujas žodis, o tai, kad jo reikšmė ne taip jau daug nutolusi, ir tam tikroje situacijoje tas naujasis žodis gali reikšti tik pamatinio veiksmažodžio veiksmo rezultata. Negalima kalbėti apie veiksmo kategorijos egzistavimą kokioje nors kalboje, jeigu įrodoma, kad toje kalboje nėra jokių priemonių **to paties** veiksmo eigai ir įvykiui reikšti.

Remiantis veiksmo kaip nominacijos sferos kategorijos specifika, galima paaiškinti ir abstrakčios veiksmo reikšmės santykį su konkretesnėmis veiksmo atlikimo būdo reikšmėmis, ir veiksmų terminus. Kadangi E. Galnaitytė iš esmės pasigenda tik tinkamo įvykio veiksmo termino, tai čia ir bus pamėginta parodyti, kad **įvykio** terminas, duotas J. Jablonskio, puikiausiai tinka. Juk ir pati E. Galnaitytė, siūlydama **ribotumo** terminą, neapsieina be **įvykio veiksmo** termino.

⁹ Taip teigiant, nekreipiama dėmesio į išimtį, kada veiksmažodžiai su priešdėliais (*priklausyti*) yra eigos veiksmo, o su priesagomis (*šūktelėti*) yra įvykio veiksmo. Išimtyt nesunkiai paaiškinamos, bet aiškinant būtų kiek kryptama nuo temos.

Kaip jau sakyta, priešdėlis, keisdamas individualią žodžio reikšmę, parodo ir bendrąją tipinę jo reikšmę. Vadinasi, bendroji įvykio veikslo reikšmė kalboje egzistuoja konkretesnių variantų pavidalu. Nuosekliai šiuo požiūriu veiksmažodžius grupuojant – nustatinėjant klases ir poklasius, galima priėti net iki individualios veiksmažodžio reikšmės. Tačiau, aiškinant veikslo specifiką, labai smulki klasifikacija ir nereikalinga. Todėl visai pagrįstai J. Jablonskis, aprašydamas įvykio veikslą, pasitenkino keturiais jo reikšmės variantais – skyrė keturis veikslo įvykimo būdus: veikslo galą (*padaryti*), veikslo mažybę (*pabėgėti*), pradžia (*pragysti*) ir akimirką (*šūktelėti*). „Lietuvių kalbos morfologijoje“ elgiamasi iš esmės taip pat. Viena kita dėstymo modifikacija nekeičia esmės. Norint nustatyti invariantinę įvykio veikslo reikšmę, reikia surasti tą šių variantų bendrumą, kuris leidžia *padaryti*, *pragysti*, *pabėgėti*, *šūktelti* veiksmažodžius skirti vienai įvykio veikslo veiksmažodžių klasei. Beįdra šiems veiksmažodžiams yra tai, kad jų formomis galima atsakyti į klausimus, kas įvyko, įvykdavo, įvyks, dažnai įvyksta, įvyktų ir t. t. (laikų ir nuosakų klausimai). Visais jais išreiškiamas įvykimo faktas praeityje, ateityje, kartojamas ar apibendrinamas (tai priklauso nuo gramatinių formų reikšmės). Vadinasi, invariantinė reikšmė yra įvykimas. Šios reikšmės atžvilgiu pradžia ir galas yra ne opozicinės reikšmės. Visai nesunku tuo įsitikinti, panagrinėjus trinares koreliacijas:

migti : *užmigti* : *miegoti*
busti : *prabusti* : *budėti*
*bilti : *prabilti* : *byloti*
*gysti : *pragysti* : *giedoti*
*kalbti : *prakalbti* : *kalbėti* ir t. t.

Veiksmažodis *užmigti* padarytas iš *migti* ir jo atžvilgiu suvokiamas kaip veikslo galo veiksmažodis. Su veiksmažodžiu *miegoti* jis santykiauja tik semantiškai, kaip turintis tą pačią šaknį, ir jo atžvilgiu reiškia veikslo pradžia, tačiau bendroji įvykimo reikšmė nuo šių santykių skirtubių nepriklauso. Visai tą patį galima pasakyti ir apie veiksmažodį *pragysti*; *gysti* atžvilgiu jis reiškia veikslo galą, o *giedoti* atžvilgiu – veikslo pradžia. Tačiau jis padarytas ne iš *giedoti*, o iš *gysti*¹⁰. Poros *gysti* : *pragysti* palyginimas su perifrastinėmis to paties turinio raiškos formomis taip pat daug ką paaiškina. Plg. *gysta* : *pragysto* ir *ima giedoti* : *ėmė giedoti*. Veikslo atžvilgiu abi poros vienodos, ir skirtumas tarp narių yra tik toks, koks yra tarp veiksmažodžio formų *ima* : *ėmė*, kur *ima* reiškia procesą, o *ėmė* to proceso rezultata, kuris suvokiamas kaip įvykis. Lyginant nereikia painioti leksinės veiksmažodžio *imti* „pradėti“ reikšmės su veikslų reikšmėmis. Veikslo atžvilgiu

¹⁰ Veiksmažodžiai *gysti*, *kalbti*, *bilti* yra ne išgalvoti ar tik teoriškai galimi, bet realūs, užfiksuoti „Lietuvių kalbos žodyne“, tiksliai virtę leksiniais archaizmais ir dabartinėje bendrinėje kalboje nebevertojami.

ima : *ėmė*, *pradeda* : *pradėjo* poros niekuo nesiskiria nuo *baigia* : *baigė*, *liaujasi* : *liovėsi*, *nustoja* : *nustoję* tipo porų. Vadinasi, įvykio veiksmo reikšmė abstraktesnė už veiksmo galo ir pradžios reikšmes — ji bendra ir veiksmo galo, ir veiksmo pradžios ir dar kitokią reikšmę turintiems veiksmažodžiams. Ji vienija visus tam tikros semantinės struktūros veiksmažodžius į vieną įvykio veiksmo veiksmažodžių klasę, o ribotumas, kaip visiškai įtikinamai yra parodęs L. Dambriūnas¹¹, eigos ir įvykio veiksmo veiksmažodžių neskiria.

Norint neprieštarinai aprašyti lietuvių kalbos veiksmažodžio veikslus, reikia suvokti, kad ši kategorija visai kito tipo negu kaitybinės veiksmažodžio kategorijos. Ir iš anksto galima pasakyti, kad visos pastangos veikslus atplėšti nuo veiksmažodinės nominacijos bus bevaisės. Kaip juos benagrinetume, vis tiek į pirmą vietą iškils tiesioginis santykis su veiksmažodžio kamieno reikšme.

НЕСКОЛЬКО ЗАМЕЧАНИЙ О СУЩНОСТИ И ДЕФИНИЦИИ КАТЕГОРИИ ВИДА

Резюме

Данные замечания вызваны статьей Э. Галнайтите „К вопросу о дефиниции вида глагола в литовской аспектологии“, в которой подвергаются критике некоторые в настоящее время существующие определения совершенного вида в литовском языке и еще раз утверждается, что определение грамматического значения совершенного вида через понятие ограниченности действия пределом является наиболее подходящим.

Автор данных замечаний полагает, что самое главное — это раскрыть сущность анализируемой категории, ибо основной причиной разногласия при определении видовых значений является именно то, что в литовском языкознании по-разному понимается сущность категории вида и ее место среди других грамматических категорий. Кроме того, четко не определено и само понятие грамматической категории. Если грамматическими категориями считать только словоизменительные категории, то глаголы по виду в литовском языке не изменяются, и нет никаких оснований вид в литовском языке считать грамматической категорией. Эта категория литовского глагола почти целиком относится к сфере словообразования. Словообразовательные средства меняют индивидуальное значение глагола, а через него меняется и значение вида.

Для приставок характерно общее центростремительное значение, а для суффиксов — центробежное значение. Поскольку глаголы совершенного вида в литовском языке образуются в основном при помощи приставок, то значение совершенного вида может быть определено только как значение сконцентрированности, целостности и результативности действия.

¹¹ Žr. *Baltistica*, 1975, t. 11(2), p. 171–179.